

KORNAI JÁNOS

Mit jelent a „rendszerváltás”?

Kísérlet a fogalom tisztázására

Az elmúlt hónapok politikai vitáiban sokszor elhangzott a kijelentés: nem is volt „igazi rendszerváltás” és ezért „új rendszerváltásra” van szükség. A tanulmány kísérletet tesz a rendszerváltás fogalmának értelmezésére, szigorúan szétválasztva a kérdés pozitív és normatív megközelítését. Javaslatot tesz a következő kérdés megválaszolására. Melyek a szükséges és elégséges feltételei annak, hogy – pozitív értelemben – kijelenthessük: a rendszerváltás végbement? Ehhez gondosan meg kell vizsgálni e feltételek teljesülését mind a gazdasági, mind a politikai szférában. Hasonló megközelítésben foglalkozik azzal is, melyek a demokrácia fennállásának minimális (szükséges és elégséges) feltételei.

Ha normatív kritériumokat alkalmazunk, akkor azok megválasztása az értékelést végző egyén vagy csoport értékrendjétől függ. Két teljesületlen, értékfüggő ismérvet szoktak emlegetni azok, akik elégedetlenek a fennálló állapotokkal: 1. nem zajlott le igazi „örösváltás”, nem ment végbe radikális változás az elit összetételében, 2. nem szolgáltattak igazságot, nem bűnhődtek meg azok, akik felelősek voltak a régi rend bűneiért. A tanulmány ezeket a problémákat elemzi. Befejezésül a szerző néhány megjegyzést tesz a fogalmi tisztázás jelentőségéről.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: P10, P20, P50, P51.

A tanulmány megírásához a 2006 őszén a Kossuth téren lezajlott tüntetések néhány felszólalása adott ihletet. Az egyik szónok szerint a cél „egy új rendszerváltás, a negyedik köztársaság”. Hasonló követelések hangzottak el, indulatosan, haraggal, más szónokok beszédeiben is.¹

* Szeretném kifejezni köszönetemet munkatársamnak, *Péter Noémink*nak, aki segítségemre volt a rendszerrel és a rendszerváltással kapcsolatos elméleti irodalom és a napjainkban elhangzó politikai megszólalások áttekintésében és feldolgozásában. Köszönöm *Zdenek Kudrna* és *Nagy Esztert* közreműködését a tanulmányt megalapozó kutatásokban. Hálas vagyok *Gedeon Péter*, *Halmi Gábor*, *Kontler László*, *Kovács Imre*, *Kövér György*, *Timur Kuran*, *Madarász Aladár* és *Róna-Tas Ákos* tanácsaiért.

¹ A fentiekben olvasható mondat forrása: „158 éve nem volt ilyen árulás”. *Magyar Nemzet Online*, 2006. október 7. Néhány további idézet. „A Szent Korona-tanra épülő új alkotmányt, alkotmányozó nemzetgyűlést, új rendszerváltást akar a Kossuth téren felszólalók egy része.” (*Forrás: Magyar Nemzet Online*, 2006. szeptember 21.) „Az évforduló méltó megkoronázása és a valós szabadság és rendszerváltás az aznap tartott alkotmányozó nemzetgyűlés lesz.” (*Forrás: Kitartanak a Kossuth téri tüntetők. Figyelő*, 2006. október 16.) – „...már rendszerváltást is sürgettek, mert a szónokok szerint a nép akaratát senki sem kérdezte meg, hogy milyen államformában akar élni Magyarországon”. (*Forrás: Rendszerváltást követeltek a Kossuth téren. Magyar Nemzet Online*, 2006. október 5.) „A két szónok azt hangsúlyozta, hogy ... új alkotmányra, új rendszerváltásra és új büntetőtvénnykönyvre van szükség.” (*Forrás: Új alkotmány, új rendszerváltás kell. Hírszerző*, internetűjság, 2006. november 4.)

Kornai János a Harvard University és a Collegium Budapest emeritus professzora, a Közép-európai Egyetem (CEU) kutató professzora.

Ne intézzük el kézlegyintéssel e szavakat! Fontos problémáról van szó. Mit jelent a kifejezés: „rendszerelváltás”? Végbement-e a váltás – vagy talán még igazából el sem kezdődött? Tanulmányom ezekre a kérdésekre szeretne válaszolni, mégpedig nyugodt hangnemben, tárgyilagosan.

Nem törekszem arra, hogy a Kossuth téri tüntetőket és eszmetársaikat meggyőzzem. Sok a nézeteltérés a társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók és egy szélesebb réteg, a politikai ügyek iránt érdeklődő értelmiség körein belül. A nézeteltérések egyik oka a félreértés, a fogalmak tisztázatlansága. Szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy rendbe rakjuk a fogalmi apparátust.

Előre figyelmeztetem az olvasót: ne várja ettől a tanulmánytól sem az őszi tüntetések és zavargások okozati elemzését, sem pedig politikai tanácsokat a következő hónapok kormányzati teendőire. Távolságot szeretnék tartani a mindennapos eseményektől és átgondolni a posztoszocialista átalakulás néhány alapvető problémáját.

Pozitív versus normatív megközelítés

Két megközelítést alkalmazhatunk.

Az egyik a *pozitív megközelítés*. Milyen tapasztalatilag megfigyelhető, történelmileg létező társadalmi képződményeket nevezhetünk „rendszernek”? Milyen tapasztalatilag megfigyelhető, történelmileg valóban végbement változásokat nevezünk „rendszerelváltásnak”?

A másik a *normatív megközelítés*. Milyen változásokat helyesel vagy ítéel el az, aki a kérdésben állást foglal? Milyen változások töltik el örömmel, vagy ellenkezőleg, felháborodással?

Szólok majd mások normatív ítéleteiről, de az olvasó elé tárom saját állásfoglalásomat is. Sok vita folyik arról, hogy megvalósítható-e ez a szétválasztás.² Hiszen – mondják – a pozitív megközelítés merő illúzió, mivel a kutató témaválasztása, az általa használt fogalomrendszer, a kiemelések és mellőzések már eleve értékválasztásokon alapulnak. Itt csak annyit mondhatok: amennyire tölem telik, megpróbálom a szétválasztást megvalósítani. Amennyire képes vagyok rá, maximális tárgyilagoságra törekszem a pozitív elemzésben. Nem is az a fő kérdés, mennyire sikerül a pozitív megközelítésben „értékmentesnek” maradni. A fő kérdés az, hogy a kétféle megközelítés során egymástól merőben eltérő kérdésekre kell felelni.

Pozitív megközelítés esetén végeredményben pozitív állításhoz jutunk el: sejtéshez, hipotézishez. A kérdés, amit ilyenkor feltehetünk: *igaz-e az állítás?* Alátámasztható-e, igazolható-e? Egyáltalán olyan kijelentésről van-e szó, ami cáfolható – vagy fel sem vehető az igaz vagy nem igaz kritériuma?

Normatív megközelítés esetén ezek a kérdések nem tehetők fel. Itt értékítélethez érünk. *Jónak tartom-e azt, amiről ítélek?* Ez értékfüggő kijelentés. Alapulhat tudatos értékválasztáson, vagy csupán előítéleten, emóciókon, a bizalmatlanság, a düh és felháboro-

² Sajnos, itt még egy fogalomzavarra számíthatunk, főképpen azok körében, akik nem szoktak hozzá a tudományelméletben alkalmazott „pozitív versus normatív” ellentétpárhoz. Eléggé elterjedt az, hogy a kedvező értékítéletet, a helyeslő normatív állásfoglalást „pozitív” véleménynek nevezik, míg a kedvezőtlen értékítéletet „negatívnak”. Reménytelennek ígérkezik a fogalomtisztázó hadjárat a „pozitív” szónak e kétféle használatával szemben. Kizárólag arra szorítkozom, hogy a saját fejtegetéseimben a „pozitív” szót csak az előbbi értelemben használom (azaz a „normatív” ellentétékeként), míg az értékítéletekről szólva mindig csak szinonimákat alkalmazok, például a „kedvező”, „helyeslő” jelzőket, a „kedvezőtlen”, „helytelenítő” vagy „elitáló” szavak ellentétékeként. Másnak – legalábbis a professzionális elemzőknek, kutatóknak, tanároknak – ugyanezt ajánlanám, de nem bízom abban, hogy ez az ajánlást sokan követik majd.

dás vagy ellenkezőleg, a rokonszenv és bizalom érzetein. Ilyenkor a tudományos igényű vizsgálat megkísérelheti az ítélkezés alapjául szolgáló, ki nem mondott, talán nem is tudatos értékrendet kibányászni.

Jól ismert a kétféle megközelítés elválasztása. Mégis e kettő összezavarása jellemzi a rendszerváltásról folytatott viták számottevő részét. Ennek a megkülönböztetésnek kulcs-szerepe lesz a rendszerváltásról kifejtett gondolatmenetben.

A rendszerváltás pozitív megközelítésben

Mit nevezünk „szocialista rendszernek”? A kérdésre adható normatív megközelítésű válasz. Van, aki azt mondaná: az a képződmény, ami a Szovjetunióban, majd a többi kommunista országban létrejött, nem érdemli meg a „szocializmus” nevet, az igazából csak meggyalázta a szocializmus nemes eszményét. Nem volt helyes létező szocializmusról beszélni, mert ami ott létezett, nem volt igazi szocializmus.

Nem vitatkozom azokkal, akik a „szocialista rendszer” elnevezést kitüntetésnek tekintik, amit ki kell érdemelni, és akik szerint a Lenin, Sztálin, Rákosi vagy Ceausescu irányításával kialakult formációk ezen a vizsgán megbuktak. A szocialista országok hivatalos retorikája is kitüntetésnek tekintette ezt a jelzőt, és – az előbbi értékeléssel ellentétben – azt hirdette, hogy a „létező szocializmus” fényesen szerepelt a vizsgán.

Pozitív megközelítésben a definíció nem lehet önkényes, hanem a valóság megfigyeléséből és elemzéséből kell kiindulni. Lássunk először egy természettudományi analógiát! Sokféle kutya van. Szinte hihetetlen és elfogadhatatlan, hogy egy kis pincsi és egy óriás bernáthegyi, amelynek más a testalkata, a járása, a színe, a nézése, a természete – egyaránt kutyának (latin nevén *canis familiaris*nak) nevezessék. Csakhogy nem a kutyabarátot vagy a kutyákat nem szerető ember ízlése dönti el, melyik kutyafajtát hajlandó kutyaként elismerni, és melyiket nem. Van valami közös minden kutyában, ami más, mint a kutyának nem minősíthető többi állatban. A zoológus pontosan le tudja írni, mi a közös a kutyákban, és milyen pozitív kritérium alapján határozható meg, hogy egy állat beletartozik-e a kutyák fájába (a *canus familiaris* fajba, a *species*be) vagy sem.³ Nem a kutyák vagy a macskák iránti rokonszenv vagy ellenszenv, hanem e pozitív kritérium dönti el, hogy egy adott állat kutya-e vagy macska.

A *szocialista rendszer* című könyvemben (Kornai [1993]) pozitív definíciót alkalmaztam. 1987-ben 26 ország nevezte magát hivatalosan „szocialista országnak”. Melyek voltak ennek a 26 országnak a közös karakterisztikumai? Nem arra törekedtem, hogy minél több hasonló vonást fedezzek fel bennük. Ellenkezőleg: lehetőleg legyen minél szűkebb a karakterisztikumok köre – de elégséges ahhoz, hogy egyértelműen elhatároljuk a szocialista rendszerbe tartozó országokat azoktól, amelyek nem sorolhatók ide. A logika nyelvén: melyek a *szükséges és elégséges feltételei* annak, hogy egy adott országról egy adott időpontra vonatkozóan egyértelműen kijelenthessük: abban szocialista rendszer működik?

Három szükséges és elégséges feltétel együttes jelenléte kell ehhez.

1. A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a köztulajdonnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a magántulajdonnak.

2. A társadalmi-gazdasági tevékenységek koordinációját illetően domináló szerepe van a központilag vezérelt bürokratikus koordinációnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a piaci koordinációnak.

³ A pozitív kritérium a következő: az azonos fajba tartozó egyedek egymás között szaporodnak, és termékeny utódot képesek létrehozni.

3. A politikai hatalom felett monopóliumot gyakorol a marxista-leninista kommunista párt, azaz olyan párt, amelynek programja a magántulajdonon és a piacon alapuló kapitalizmus felszámolása, tehát ellensége a kapitalizmusnak. A kommunista párt tetteivel bizonyítja, hogy el van szánva e program megvalósítására. Ez a harmadikként említett karakterisztikum – az események történelmi sorrendjét tekintve – megelőzi az előbb említett kettőt. A kommunista párt hajtja végre a magántulajdon tömeges konfiskálását és a piac nagyarányú felszámolását vagy gúzsbakötését.

Ha ez a három *elsődleges*, valóban szükséges feltétel érvényesül, az elégséges ahhoz, hogy a rendszer számos *másodlagos* közös tulajdonsága – esetleg hosszabb késleltetések után – kialakuljon. Például megszülessenek a rendszerrel konform jogszabályok, kialakuljon a politikai, kormányzati és gazdasági vezetőknek a rendszer kívánalmaival összhangban működő viselkedésmódja, az állampolgárok nagy része a rendszer követelményei szerint szocializálódik, és így tovább.

A „szocialista rendszer” fogalma egy *rendszer* jelöl meg. Egy-egy ország intézményeinek konfigurációja változik a történelmi időben: Brezsnyev Szovjetuniója más volt, mint Sztáliné. Egy-egy adott időszakban is különböztek egymástól a különböző országok: más volt Honecker NDK-ja, mint Pol Pot Kambodzsája. Am közös volt – és ez tapasztalati úton egyértelműen igazolható – az a három karakterisztikum, amelyről az imént szoltam.

Melyek azok a szükséges és elégséges feltételek, amelyeknek érvényesülniük kell ahhoz, hogy egy konkrét történelmi képződményről azt állítsuk: ott a kapitalista rendszer uralkodik? A válasz szimmetrikus a szocialista rendszerről mondottakkal.

1. A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a magántulajdonnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a köztulajdonnak.

2. A társadalmi-gazdasági tevékenységek koordinációját illetően domináló szerepe van a piacnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a központilag vezérelt bürokratikus koordinációnak.

3. Nincsen olyan politikai hatalom, amely ellenségesen állna szemben a kapitalizmussal, a magántulajdonnal és a piaccal. Vagy aktívan támogatja ezeket az intézményeket, vagy legalábbis jóindulatúan, „barátságosan” semleges irányukban.

Felhívom a figyelmet arra, hogy a szükséges és elégséges feltételek között nem soroltam fel a demokráciát. A kapitalista rendszer működhet olyan politikai struktúrában, amely zsarnoki, amely elfojtja a politikai szabadságjogokat, és amelyben a vezetőket nem a parlamenti választások procedúrájával választják ki. A kapitalizmus pusztá fennmaradásához csupán az szükséges, hogy a politikai rezsim ne legyen kapitalizmusellenes. A demokrácia problémájára visszatérek a tanulmány egy későbbi részében.

A fenti három feltételt nem én emeltem ki sokféle feltételjelölt közül, a kapitalizmusnak valamiféle önkényes definíciója alapján. A definiálás útja ebben az esetben is hasonló ahhoz, mint amiről korábban szó volt, a szocialista rendszer kapcsán. A tapasztalatból, a valóságos történelmi képződmények tulajdonságainak megfigyeléséből indulunk ki. Jelöljük ki egy nagyobb országcsoportot, amelyet elég széles közmegegyezéssel kapitalista országnak neveznek! Nézzük meg, mi a közös bennük! Azt találjuk: a fenti három *elsődleges* feltételnek mindegyikük megfelel – miközben különbözhetnek egymástól *másodlagos* vonásokban, például a jogrendben, az állam gazdasági aktivitásában és redisztributív szerepében, a lakosság vallási hovatartozásában és így tovább.

A „kapitalista rendszer” fogalma (párhuzamosan azzal, amit fentebb a „szocialista rendszerről” írtam) egy *rendszer* jelöl meg. Itt is elmondható: egy-egy ország intézményeinek konfigurációja változik a történelmi időben; más volt például a 19. század Angliájában, mint manapság ugyanott. És egy adott időpontot tekintve, más a mai Svédország és Norvégia, mint az Egyesült Államok vagy Új-Zéland. Am mindegyik kapitalista országra ráillett az a három karakterisztikum, amelyről az imént szoltam.

A „szocializmus *versus* kapitalizmus” dichotómia nemcsak a rendszer családon belüli variánsokat nem zárja ki, de összefér azzal is, hogy léteztek a múltban, és léteznek a jelenkorban is olyan konkrét képződmények, amelyek nem sorolhatók be erőltetés nélkül a két rendszer családjába egyikébe sem. Íme, néhány kivétel!

– Gazdaságilag fejletlenebb országokban hosszú időn át keveredhetnek a prekapitalista és a kapitalista formák.

– Azokban az országokban, amelyekben igen erős az iszlám vallás befolyása, sőt fel-támadt a teokratikus politikai-ideológiai uralom, található sajátos tulajdonformák, amelyek nem nevezhetők sem köztulajdonnak, sem magántulajdonnak. Ugyanott létez-nek koordinációs mechanizmusok, amelyekben a piac szokványos működését az iszlám törvény és/vagy az iszlám tradíció tartósan korlátozza (*Kuran* [2004]). Ezért ezeknek az országoknak a konkrét rendszere nem illeszthető be a kapitalista rendszer családjába, mi-közben szocializmusnak bizonyára nem nevezhető.

Ebben nincs semmi nyugtalanító az elemző számára. Használhatók lehetnek az olyan osztályozások, amelyek ugyan szigorú elválasztási kritériumokat írnak elő, de tudomásul veszik, hogy léteznek kivételek, az osztályozásba nem igazán beleférő, kétértelmű vagy homályos esetek. Például jól használható a nő–férfi dichotómia, még akkor is, ha létez-nek hermafroditák.

Amikor két nagy rendszert állítok egymással szembe, csatlakozom ahhoz az intellektu-ális hagyományhoz, amelynek úttörője Marx volt. Az ő nevéhez kapcsolható a *kapitaliz-mus* fogalmának előtérbe helyezése. Azóta mások is, köztük nem marxisták, szívesen használták a kapitalizmus–szocializmus ellentétpárt. Elég itt Polányi Károly, Max Weber, Ludwig von Mises és Joseph Schumpeter nevét megemlíteni.⁴

Nem ez az egyedül lehetséges pozitív megközelítés a rendszer fogalmának tisztázásá-hoz. A kutatók egy része elveti ezt a dichotómiát, azaz két fő rendszer, két modell családj-éles szembeállítását. Ehelyett azt hangsúlyozzák: valójában minden konkrét rendszer kü-lönböző elemek keveréke. A köztulajdon és a magántulajdon, a bürokrácia és a piac, a demokrácia és a diktatúra, továbbá számos egyéb karakterisztikum a közelmúltban és jelenleg mindegyik országban megtalálható, ám ezek az elemek országonként és idősza-konként más-más arányban kombinálódnak. Igen sokféle kombináció létezik, ezek több-féle szempont alapján tipologizálhatók (*Pryor* [2005], [2006]).

Nem vetném el mereven ezt a megközelítést, én is szívesen alkalmazom az *egyazon rendszer családjához* tartozó konkrét történelmi realizációk megkülönböztetésére. Amint azt az imént említettem, más volt Kambodzsa, mint az NDK, más Svédország és Norvég-ia, mint az Egyesült Államok vagy Új-Zéland. És mégis, kitartanék amellett, hogy ropant erős a megvilágító és magyarázó ereje az éles dichotómiának!⁵

Most már kezünkben van az a fogalmi apparátus, amelynek segítségével felelhetünk arra: mikor fejeződött be a rendszer váltás.

A rendszer váltás végbement, amikor az elemzés tárgyát képező országról megállapít-ható: abban már nem érvényesül a szocialista rendszer három elsődleges karakterisztikuma, de már érvényesül a kapitalista rendszeré.

Ebben a pozitív megközelítésben kijelenthető: az Európai Unió tíz új poszt szocialista tagállamában, köztük Magyarországon is, végbement a rendszer váltás. (Nem állítom azt,

⁴ A *kapitalizmus* fogalmát használó és a két nagy rendszert egymással szembeállító intellektuális hagy-mányról tömör áttekintés található a következő művekben: *Berend* [2001], *Heilbrunner* [1980], [1991].

⁵ A társadalomtudományok jelenkori művelői megoszlanak a fentiekben vázolt megközelítések használá-tában. A szemléltetés kedvéért pillantsunk rá az amerikai felsőoktatás két tekintélyes és elterjedt közgazda-ságtudományi tankönyvére. A „kapitalizmus *versus* szocializmus” fogalom párt használja *Fischer–Dornbusch* [1983], ezzel szemben *Mankiw* [2004] megkerüli a használatát.

1. táblázat
A magánszektor részesedése a GDP-ből (százalék)

Ország	1989	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004
Bulgária	10	10	25	40	55	65	70	70	75
Csehország	5	10	30	65	75	75	80	80	80
Észtország	10	10	25	55	70	70	75	80	80
Lengyelország	30	30	45	55	60	65	70	75	75
Lettország	10	10	25	40	60	65	65	70	70
Litvánia	10	10	20	60	70	70	70	75	75
Magyarország	5	25	40	55	70	80	80	80	80
Románia	15	15	25	40	55	60	60	65	70
Szlovákia	5	10	30	55	70	75	80	80	80
Szlovénia	10	15	30	45	55	60	65	65	65

Megjegyzés: a számítások hivatalos (kormányzati) és nem hivatalos források felhasználásával készültek. A számított részarány a magánvállalatok hivatalos és nem hivatalos tevékenységéből származó bevételeit is magában foglalja. Magánvállalatnak számít minden, többségben magántulajdonban lévő vállalat.

Forrás: EBRD [2006] alapján.

2. táblázat
Az EBRD piacgazdasági átalakulás fokát jelző indexének értékei

Ország	Árliberalizáció	A kereskedelem és a devizatránzakciók liberalizációja
Bulgária	4+	4+
Csehország	4+	4+
Észtország	4+	4+
Lengyelország	4+	4+
Lettország	4+	4+
Litvánia	4+	4+
Magyarország	4+	4+
Románia	4+	4+
Szlovákia	4+	4+
Szlovénia	4	4+

Megjegyzés: az index 1 és 4+ közötti értéket vehet fel. Az 1 osztályzat jelentése: alig számottevő, illetve semmilyen változás nem történt a központi tervezés időszakához képest. 4+ pedig az iparosodott piacgazdaság viszonyainak való megfelelést jelzi.

Forrás: EBRD [2005] 1.1. táblázat.

hogy kizárólag ebben a tíz országban ment végbe, de mondanivalóm kifejtése nem igényli annak tisztázását, vajon más országban is befejeződött-e a rendszerváltás.)

Ez pozitív kijelentés. Tapasztalati úton igazolható vagy cáfolható. Nem szeretném tanulmányomat sok statisztikai adattal terhelni; mindössze két táblázatot közlök, amelyeket az Európai Fejlesztési és Újjáépítési Bank (EBRD) jelentéseiből vettem át. Ezekből emelek ki néhány Magyarországra vonatkozó adatot.

– Teljesül az elsődleges feltételek közül az első. (Lásd az 1. táblázatot.) Magyarországon 2004-ben a GDP 80 százaléka származott a magánszektorból.

– Teljesül az elsődleges feltételek közül a második. (Lásd a 2. táblázatot.) Az EBRD szakértői „osztályzatokat” adnak az országoknak arra vonatkozóan: meddig jutottak előre a posztszocialista átmenet során a piacgazdaság különböző jellegzetes vonásainak kialakításában (*transition indicator scores*). A legjobb „osztályzat” a „4+”. Magyarország ezt a legjobb osztályzatot kapta a koordinációs mechanizmusokkal kapcsolatos két „tantárgyban”: a kereskedelem és a devizatranzakciók liberalizációjában. Ez tükrözi azt, hogy a koordinációban immár domináló szerepe van a piaci mechanizmusnak.

– Nem támasztom alá számszerűen a harmadik feltétel teljesülésére vonatkozó kijelentést: Magyarország politikai rendje és törvényei védik a magántulajdont és a piac intézményeit. Az olvasó ellenőrizheti a kijelentés igazságát.

Posztív megállapítást tettem, amely nem tartalmaz értékítéletet. *A rendszer váltás meg történt* – ennek a változásnak lehet örülni, vagy lehet emiatt elkeseredni. Az örvendezők és az elkeseredettek között azonban nem lehet vita arról, hogy a tíz új tagországról elmondható: beléptek a kapitalista rendszer családba, mert az elsődleges rendszer karakterisztikumok tekintetében immár hasonlóak a többi kapitalista országhoz.

Az emberek nehezen szokták meg a „kapitalizmus” szó használatát. A kommunista hatalom évtizedeiben a közgondolkodást mélyen indoktrinálták. Az újságok, a rádió és a tévé, az iskola és az egyetem, az ünnepi beszédek és a pártsemináriumok besulykolták az emberekbe azt az eszmét, hogy a kapitalizmus gyűlöletes és elvetendő rendszer. Még akiben volt is ellenérzés a fennálló szocialista rendszerrel szemben, az sem kívánta volna „a kapitalizmus restaurációját”. A szocializmus radikális ellenfelei sem jelentették ki – még illegálisan terjesztett, egyébként bátran szókimondó írásaikban sem –, hogy „kapitalista” rendszert szeretnének. Azért nem, mert nem gondolták ezt teljesen végig, vagy ha tulajdonképpen a kapitalizmus helyreállítását pártolták is, nem akarták hangsúlyozni, mert arra számítottak, hogy az ellenérzést váltana ki olvasóikban. Jellemző, hogy amikor már megszűnt a cenzúra és vele az öncenzúra ebben a tekintetben, sokáig mégis kerülték a politikusok, a publicisták és a társadalomtudósok ezt a kifejezést.⁶ Nem találkozunk a kifejezéssel az 1989 után alakuló pártok első programnyilatkozataiban. Szívesebben használtak olyan eufemisztikus kifejezéseket, mint *piacgazdaság*, mert az elfogadhatóbb volt az antikapitalizmusra ráhangolódott emberek fülének.

A politikai struktúra változása pozitív megközelítésben

Az Európai Unió tíz kelet-európai új tagországában nem csak az a minimumfeltétel teljesült, hogy megszűnt a kapitalizmussal szemben ellenséges marxista-leninista ideológiát valló kommunista párt egyeduralma, és így lehetővé vált az átlépés a kapitalista rendszer családba. Ennél sokkal több történt, sokkal mélyebb volt a fordulat: a diktatúrát demokrácia, a kommunista párt politikai monopóliumát több párt versenye váltotta fel.

Ez a politikai változás – amint a gondolatmenet korábbi részében hangsúlyoztam – nem *szükséges* feltétele a rendszer váltásnak. A szocializmust felválthatta volna a kapitalizmus úgy is, hogy az egyik fajta politikai zsarnokság helyébe egy másik fajta zsarnokság lép. Gondoljunk csak 1919-re és az azt követő első időszakra, amikor a vörös terror fehér terror váltotta fel. Vagy emlékezzünk vissza a Pinochet-puccsra! Különleges törté-

⁶ Munkatársaimmal végigbongészttük a *Heti Világgazdaság*, a *Magyar Narancs* és a *Hitel* valamennyi, a rendszer váltás kezdetén megjelent számát. 1992–1993 körül kezd feltűnedezni az írásokban a *kapitalizmus* szó.

Nemrég György Péter emlékeztetett erre a sajátos szemérmes elhallgatásra: „... 1989 a többpártrendszer jelentette és ígérte, s szinte senki nem beszélt a kapitalizmusról. Kormány kormányt követett, s mind joggal óvakodott attól, hogy megismertesse a lakossággal a kapitalizmus realitását.” (György [2006]).

nelmi szerencse tette lehetővé, hogy ez a kétfajta – politikai és gazdasági – átalakulás egybeessen. Nem kizárólag a külső körülményeken múlt. Hozzájárultak ehhez a kommunista rendszerrel szembe forduló demokratikus ellenzéki mozgalmak és szervezkedések, az intellektuális felvilágosodás folyamata, a kommunista párt vezetőrétegének ideológiai és erkölcsi megrendülése, azaz *belső* erők. Egyes országokban, talán leginkább Magyarországon és Lengyelországban nagyobb volt a belső erők szerepe, más országokban a belső hatás gyengébbnek mutatkozott. Ám aligha tagadható, hogy végeredményben nem a belső erők hozták meg a kommunista zsarnokság összeomlását, hanem a külső körülmények, a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változások tették azt lehetővé. A Szovjetunió 1956-ban Magyarországon, 1968-ban Csehszlovákiában és 1981-ben Lengyelországban még képes volt megakadályozni a szocialista rendszerből való kilépést, de 1989–1990-ben már nem.

Eddig magyarul még nem használtam a „demokrácia” szót. Mivel tanulmányom fő célja a fogalmi tisztázás, szükség van a kifejezés értelmezésére. Megint ugyanazt a módszertart alkalmazom (és ez nem magától értetődő, mindenki által elfogadott metodika!), amelyet a *szocializmus* és a *kapitalizmus* definíciójánál használtam. Ismét nem normatív, hanem pozitív szemlélettel közeledünk a jelenség megértéséhez. Vannak országok, amelyeket demokráciáknak neveznek. Bizonyára ide sorolhatók az Európai Unió régi tagországai, továbbá néhány tengerentúli ország: az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland. Melyek ennek az országcsoportnak azok a vonásai, amelyek közösek, és amelyek érdemlegesen megkülönböztetik őket olyan országoktól, amelyeket a közmegegyezés *nem* tart demokráciának? Akárcsak korábban, a szocializmus és a kapitalizmus pozitív megközelítésű jellemzésénél, a lehető legkevesebb karakterisztikumot keresem – a szükséges és elégséges feltételeket, az elsődleges megkülönböztető ismérveket.

Schumpeter nyomán a demokrácia *procedurális* jellegzetességeiben találjuk meg azokat a megkülönböztető vonásokat, amelyek a kormányzás más formáitól elválasztják (Schumpeter [1942]). Pozitív megközelítésben egy ország kormányzati formája akkor és csak akkor minősül demokráciának, ha a vezetőket jól definiált procedura keretében választják ki. A procedura legfontosabb elemei a politikai pártok versenye és az érre épülő ismétlődő szavazás, valamint a megválasztott parlament törvényalkotó tevékenysége. Azokat, akik eddig kormányoztak, nem kell (és nem is lehet) demonstrációkkal, tömegnyomással, felkeléssel, zendüléssel, fegyveres erővel, gyilkossággal, összeesküvéssel eltávolítani. Azok civilizált formában, szavazási procedura keretében, az esedékes választások alkalmával *leválthatók*. Azok a korábbi vezetők, akiket nem választottak meg, ellenállás nélkül átadják helyüket a választás győzteseinek. Ezeket a procedurális jellegzetességeket tekintem a demokrácia érvényesüléséhez szükséges és elégséges *minimumfeltételeknek*.

Külön kiemelem, mi az, amit *nem* tartalmaz a fenti jellemzés.

a) Nem tartalmaz semmiféle megállapítást arra vonatkozóan, mennyire érett vagy fejlett a szóban forgó rendszer demokráciája. Akkor is teljesítheti a minimumfeltételeket, ha egyébként még eléggé nyers és kialakulatlan, ha még nem eléggé érvényesül a kormányzás átláthatósága, és gyenge az állampolgárok közvetlen részvétele a politikai döntésekben.

b) A minimumfeltételek nem tartalmaznak követelményeket a kormányzat minőségére vonatkozóan. A demokratikusan megválasztott kormány lehet kompetens vagy inkompetens, lehet takarékos vagy pazarló, lehet őszinte vagy félrevezető – a minimumfeltétel azzal teljesül, hogy a vezetők kijelölésénél megtartották a demokrácia játékszabályait.

c) A minimumfeltételek megfogalmazása nem alkalmazza az alkotmányjog fogalmi apparátusát. Lehet egy országnak olyan alkotmánya, amely eleve magában foglalja a minimumfeltételt, azaz szabályozza a parlamenti választás és a kormánykijelölés proce-

dúrját. Ám a kormányzati forma teljesítheti a minimumfeltételeket akkor is, ha az alkotmány nem eléggé pontos ebben a tekintetben. Az alkotmányosság úttörőjének, Nagy-Britanniának mind a mai napig nincsen kodifikált alkotmánya.

d) A minimumfeltételek nem foglalnak magukban semmiféle megállapítást a demokrácia *stabilitására* vonatkozóan. Lehetővé tesznek egy *tesztet* annak tisztázására, vajon demokrácia van-e egy bizonyos országban egy adott időpontban. Ám nem foglalnak magukban politikai ajánlásokat arra vonatkozóan, hogyan kell a demokráciát megőrizni. Ez fontos figyelmeztetés, amelyet hozzá kell tennem korábbi írásaimhoz.

Magyarországon ma demokrácia van, mert mostanáig tiszteletben tartották a vezetők kiválasztására és leváltására vonatkozó procedurális előírásokat. A vesztesek feladták hatalmukat, és civilizált formák között átadták a győzteseknek. Tavaly, 2006-ban fordult elő első ízben, hogy a kormányzó koalíciót újraválasztották – ez is a procedurális játékszabályok szerint ment végbe.

Igen ám, de az a tény, hogy eddig mindig így történt, nem ad abszolút garanciát arra, hogy ugyanez történik a jövőben is. A minimumfeltételek teljesítése *ma* nem elégséges feltétele annak, hogy a demokráciát megőrizzük *holnap*. A minimumfeltételeket tiszteletben kell tartani mindennap, újra és újra! Ha nyertél – élj a kormányzás jogával! Ha vesztettél – fogadd el a politikai vereséget! A győzelmet elfogadni, ez nem túl nehéz. A veszteség elfogadása – ez az a lakmuszpróba, amelyen lemérhető, működik-e a demokrácia. Ha jelentős politikai erők ezt a minimumfeltételt nem teljesítik, akkor veszélyben van a demokrácia.

Visszatérek azoknak a kijelentéseknek a felsorolásához, amelyeket a minimumfeltételek nem foglalnak magukban.

e) Tanulmányom gondolatmenete szempontjából fontos hangsúlyoznom: a most ismertett pozitív definíció nem foglal magában értékítéletet. Lehet a minimumfeltételt teljesítő demokratikus kormányzati formát szeretni vagy megvetni. Itt most csak arra a pozitív kérdésre szorítkozunk: egy adott országban egy adott időszakban demokrácia van-e?

A pozitív megközelítés kritériumait alkalmazva, megerősíthetjük a megállapítást: igen, Magyarországon (és hasonlóképpen a többi kilenc új kelet-európai EU-tagállamban) demokrácia van.

A kapitalizmus és a demokrácia fogadtatása – normatív megközelítés

Áttérek a problémák normatív megközelítésére. Ezt két szakaszra tagolom. Először azokról szólok, akik nem vonják kétségbe a pozitív megállapításokat, miszerint a kapitalizmus felváltotta a szocializmust, és demokrácia lépett a diktatúra helyébe. Ezt nem tagadják – csak rosszállással vagy éppenséggel felháborodással tekintenek a változások nyomán kialakult állapotokra.

Tisztában vagyok azzal, hogy széles körű az elégedetlenség. Nem a hangos tüntetéseket tartom a rossz közérzet fő megnyilvánulásának. Fontosabb, még inkább figyelemre méltó azoknak a zúgolódása, akik panaszaikat nem harsogják hangosan az utcákon. Elégedetlenségüket tükrözi nem is egy megbízható közvélemény-kutatás, valamint több gondos és tárgyilagos empirikus tanulmány (*Ferge* [1996], *Vásárhelyi* [2005], *Sági* [2006]).

A jelen tanulmányban nem elemzem a lakosság elégedetlenségének megnyilvánulásait és okait. Kizárólag néhány, az értelmiség köreiben és a politikai diskurzusban sokszor elhangzó nézethez fűzök néhány megjegyzést. A nézetek három csoportjával foglalkozom.

Az egyik csoportba azokat a nézeteket sorolom, amelyek támogatják a *kapitalizmus reformját*. A bírálat kizárólag a rendszer egyes vonásai ellen irányul. Ezt hasznosnak tartom, és magam is ezt a fajta kritikát próbálom gyakorolni.

A bírálatnak ez a típusa igen messzire mehet, igen éles is lehet. Sok esetben a kapitalizmus gyötrő, igazságtalan, morálisan felháborító rendszerspecifikus tulajdonságaival kerülünk szembe. Közismert példák erre a jövedelem, a vagyon és a tudás eloszlásának bántó és igazságtalan mértékű egyenlőtlenségei, továbbá a tömeges munkanélküliség és a foglalkoztatás alacsony szintje. E visszásságok teljes kiküszöbölése lehetetlen, ám lényeges csökkentésük megvalósítható.

A fenti nézetek képviselői nem javasolják a kilépést a kapitalista rendszercsaládból. Azt ajánlják, hogy a jelenleg működő rendszervariáns helyett egy másik valósuljon meg. Ez tehát nem a kapitalizmus megdöntésére irányul, hanem csupán egyes intézmények, jogszabályok vagy szokások módosítására. Szerencsére ez a fajta kritikai nézet eléggé elterjedt.

A következő csoportba azok tartoznak, akik egy *harmadik rendszert* szeretnének látni. Az *első rendszer*, a kapitalizmus rossz.⁷ A helyébe lépni akaró *második rendszer*, a szocializmus is rossz. Jöjjön hát a *harmadik rendszer!* (Vannak, akik nem *harmadik rendszerről*, hanem *harmadik útról* beszélnek ugyanebben az értelemben.) Bizonyára ehhez a csoporthoz tartozik a neomarxisták egy része (bár nem mindegyikük), de hasonló nézeteket hallhatunk olyanoktól is, akiknek nincs közük a marxizmushoz. Találkozhatunk ezzel a nézettel Magyarországon, de jelen van másutt is.

Legyen a jobb világ *más* – de mi legyen ez a másság? Biztosan ne hasonlítson Lenin és Sztálin szörnyű rendszeréhez! Ám ha megkérdezzük e nézetek apostolaitól, hogy milyen konkrét tanulságokat vontak le a kommunista rend bukásából, nem kapunk meggyőző választ. A tipikus válasz az, hogy a bukás ténye nem vezet el irányadó következtetésekhez. Lenin, Sztálin és követőik rosszul végezték a dolgukat – most jól kell megvalósítani a szocializmust. De hogyan? Nem tudják, de nem is érzik kötelességüknek, hogy megmondják. Szerintük intellektuálisan és morálisan jogosult egy létező rossz rendszer elvetése – még akkor is, ha nem tudják konstruktív módon felvázolni egy jobb rendszer megvalósítható tervét.

Nézetem szerint a fentiekben felvázolt válasz felelőtlen. Nagy múltra tekinthet vissza; ez volt Marx válasza, aki mindig ódzkodott attól, hogy egy jövődől szocialista társadalom működési szabályainak átgondolásával bibelődjék. Sőt, fitymálóan ócsárolta azokat, akik megpróbáltak gondolkodni ezen. „... A párizsi *Revue Positiviste* szememre veti egyrészt azt, hogy a gazdaságtant metafizikusan tárgyalom, másrészt – képzeljék csak! – azt, hogy csak az adottnak a kritikai taglalására szorítokozom, ahelyett, hogy recepteket (Comte-féléket?) írnék a jövődől lacikonyhája számára.” (Marx [1973] 15. o.) Engels [1964] az *Anti-Dühringben* gúnyolódik az olyan tudóson, aki „a saját fejéből, végérvényes igazsággal terhes eszéből” (250. o.) próbálja megtervezni az új utópikus társadalmi rendet. Marx és Engels azt sugalmazták: a jövődől társadalom működésének előzetes lelkiismeretes átgondolása nem „tudományos”. Százmilliók egyszer már súlyos árat fizettek az ilyesfajta felelőtlenységért, amikor mindannyiunk eleven testén próbáltál kikísérletezni, milyen legyen a jövődől társadalmá.

A kapitalizmusnak sok a visszataszító vonása, igaz. Nem várom az „utca emberétől”, hogy jobb rendszert javasoljon helyébe. Nem kötelezném erre az írókat sem, akik műveikben bemutatják a kapitalista rendszer sötét oldalát. Sőt, nem várom a konstruktív ajánlásokat az értelmiség többi részétől sem, feltéve hogy nem szakmájuk a társadalmi folya-

⁷ A kapitalizmus általános bírálatá mostanában szorosan összefonódik a globalizáció elleni felzúdulással. Ebben sokféle, nem is egy esetben egymásnak ellentmondó nézet keveredik. Felháborítónak tartják a szegény és elmaradott országok kizsákmányolását a gazdag országok által. Vagy túl veszélyesnek érzik azt a versenyt, amelyet a fejletlenebb országoknak a világkereskedelemben való szorosabb bekapcsolódása támaszt, féltik e versenytől a hazai munkahelyeket. Tanulmányom kereteit túlfeszíténé ennek a nagyhatású politikai és szellemi áramlatnak a vizsgálatá.

matok kutatása. Ám nézetem szerint mások a követelmények azokkal a közgazdászokkal, szociológusokkal, a politikai filozófia vagy a jelenkori történelem tudósaival szemben, akiknek az a szakmája és élethivatása, hogy a társadalom átalakulásának folyamatait tanulmányozzák. A szakmai felelősségérzet és az intellektuális tisztesség megkövetelné, hogy ha a kapitalizmus elvetésére buzdítják embertársaikat, mondják is meg, mégpedig a történelmi leckék gondos feldolgozása után mondják meg: milyen rendszert állítsunk a kapitalizmus helyébe? Álljanak elő konstruktív módon alternatív társadalmi tervrajzokkal! Vizsgálják meg lelkiismeretesen, hogy az ajánlott rendszer képes lesz-e működni? Reálisan számba veszi-e az emberi természetet? Számol-e a technika mai állapotával? Ha azt kívánják, hogy demokratikus kormányzati formában bonyolódjék a politikai élet, van-e esélyük arra, hogy szabad választásokon az ő tervrajzukat támogatják majd a szavazók? Vagy más kormányzati formát ajánlanak? Ha lennének ilyenek tervrajzok, el lehetne gondolkodni rajtuk, vitatkozhatnánk velük. Üres számokkal és utópiákkal nem lehet és nem is érdemes vitába szállni.

Végül külön csoportba sorolom az *ambivalens populizmus* hirdetőit. Idézem retorikájuk néhány jellegzetes kifejezését: „karvalytőke”, „luxusprofit”, „bankárkormány” stb. Tulajdonképpen miféle gazdasági rendszert szeretnének látni azok, akik ezekkel a szövegekkel akarnak hangulatot kelteni? Hogyan, miféle rendszabályokkal lehetne lefordítani a szlogenben rejlő bírálatot a gyakorlat nyelvére? Csak galamblelkű kapitalisták kapjanak működési engedélyt, karvalylelkektől meg kell tagadni. Legyen profit – de ne legyen luxusprofit! Működjék a kapitalista gazdaság, de bankok nélkül, mert azok nem számíthatnak arra, hogy az állam jogrendje megvédi tulajdonukat, és kikényszeríti szerződéseik betartását!

Ennek a retorikának nincsen bátorsága ahhoz, hogy elvesse a kapitalizmust, és nincs kellő intellektuális ereje ahhoz, hogy a kapitalizmus megvalósítható és hasznos reformjait terjessze elő.

„Az elit leváltása” és „az igazságtétel” – normatív közelítés

Befejeztük a normatív közelítés elemzésének első szakaszát; azokkal a nézetekkel foglalkoztunk, amelyek tudomásul veszik a rendszerváltás tényét – de nem szeretik annak következményeit.

Az elemzés második szakaszában most azokat a nézeteket vesszük elő, amelyek szerint kétséges: volt-e egyáltalán rendszerváltás. Ilyenkor összekeverednek a pozitív kritériumok és a normatív követelmények. (Persze eszem ágában sincs azt firtatni, hogy e nézetek képviselői ismerik-e a *pozitív–normatív* megkülönböztetést, és hogy egyáltalán átgondolták-e álláspontjuk megalapozását. Ez mondanivalóm szempontjából közömbös. Mi, akik az álláspontokat értelmezzük, ettől függetlenül besorolhatjuk egyik vagy másik nézetet ebbe vagy amabba a kategóriába.)

A pozitív és normatív megközelítést összekeverő nézeteknek azonos a szerkezete. A gondolatmenet a következő formulával kezdődik. „A rendszerváltást befejezetlennek tekintem (sőt esetleg olyan folyamatnak tartom, amely igazából még el sem kezdődött), mert csak azt a változást tekintem »rendszerváltásnak«, amely kielégíti a következő feltételt vagy feltételeket...” És itt következik a normatív feltétel, esetleg együttesen több feltétel megnevezése.

Sokféle normatív feltétel hangzott el a közbeszédben korábban is, és most is, a nyárvégi-ősi felizzott politikai légkörben. A tanulmány bevezetésében idéztem néhány Kossuth téri beszédet, ezekből és más hasonló felszólalásokból kiemelve egy-egy normatív követelést, állítottam össze a következő hat példát.

1. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a régi kommunista rendszer káderei ülnek a vezető pozíciókban. A rendszerváltás nélkülözhetetlen része a teljes őrségváltás, más szóval, a társadalomtudomány szaknyelvén, a korábbi elit teljes vagy majdnem teljes lecserélése, felváltása egy új elittel.

2. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a régi rendszer idején elkövetett bűnökért meg nem büntették a bűnösöket. A rendszerváltás nélkülözhetetlen része az igazságtétel.

3. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a mostani alkotmány van érvényben. Ez az alkotmány nem fogadható el, és hibáit nem lehet toldozás-foldozással, kisebb módosításokkal kiküszöbölni. Új alkotmány kell, amelynek kidolgozásához és elfogadásához alkotmányozó nemzetgyűlésre van szükség.

4. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, mert nem kérdezték meg a népet, milyen rendszert akar. Új népszavazás kell ahhoz, hogy az új rendszer legitím legyen.

5. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, mert az igazi változásnak szorosan össze kellene kapcsolódnia a nemzeti követelések kielégítésével. Széles skálán helyezkednek a szóba került követelések, beleértve a trianoni határok revízióját és az 1919 előtti határok visszaállítását, esetleg rasszista rendszabályok bevezetését annak a befolyásnak a túlsúlya ellen, amelyet a *nem magyarok*, vagy a *nem teljesen magyarok*, vagy a zsidók gyakorolnak.

6. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg fennmarad a jelenlegi államforma. Ez hasonlít a körülöttünk lévő országok szokványos köztársaságához, holott nekünk egy igen sajátos államformát kellene kialakítanunk, amely a Szent Korona-tanon alapul. Vagy esetleg nem is köztársaságban kellene élnünk, hanem vissza kellene állítani a királyságot.

Mind a hat példában a szóban forgó nézet képviselői tagadják azt, hogy a rendszerváltás végbement. Nem arra alapozzák a tagadást, hogy valamelyik pozitív minimumfeltétel nem teljesül (tipikus esetben fel sem ismerik e feltételek jelentőségét). Azért tagadják, mert a fennálló helyzet nem elégíti ki az általuk felállított normatív feltételt.

Tanulmányomban csak az első két példával foglalkozom.

Az elit leváltása. Kelet-Európa és benne Magyarország viharos ütemben tért át a szocialista rendszerről a kapitalista rendszerre. Érdeemes átgondolni a történelmi tapasztalatot. Idézzük vissza azt a hosszú, sok évszázados történelmi időszakot, amelyben a kapitalista átalakulás vezető országában, Angliában a prekapitalista tulajdonviszonyokat fokozatosan szűkebbre szorították a kapitalista tulajdonviszonyok! A monarchia hatalma fokozatosan gyengül, megjelennek önkormányzati formák, a parlamentarizmus első csírái, majd mind inkább nő a választások és a parlament súlya, mígnem kialakul a parlamenti monarchia, végül – történelmi léptékkal mérve a közelmúltban, a 19. század második felétől – a demokrácia. A gazdasági és a politikai rendszer váltása több lépésben és igen hosszú idő alatt ment végbe. Sokáig álltak fenn átmeneti állapotok, a változás folyamata időnként megrekedt, esetleg ideiglenesen visszafordult, máskor felgyorsult. Miközben igen hosszú időszakot tekintve fokozatosan csökken az eliten belül az arisztokrácia súlya, nem emelhetünk ki ebből a korszakot átfogó átalakulási folyamatból olyan rövid időszakot, amelyben radikálisan lecserélődött volna az elit, sem a politikai életben, sem a gazdaságban. (Kivéve talán a 17. század közepének néhány esztendőnyi epizódját, amelyet azonban gyorsan követett a „visszarendeződés”.) Egymás mellett éltek, a hatalomért és a gazdaságért egymással is küzdve, a korábbi és a későbbi rend emberei. Rivalizálás, harc és ugyanakkor összefonódás és kooperáció – mindez különböző arányokban kombinálódva egymás mellett létezett (Kontler [1993], Rubinstein [1993], Stone [1993]).

A magyar történelem, történelmi léptékkal mérve nagy késlekedéssel, hasonló jelenséget mutatott fel a 19. század második és a 20. század első felében az elit összetételének

és belső interakcióinak történetében. Igaz, a politikai elit összetétele hirtelen megváltozott a szabadságharc leverése után – ám a folytonosság trendje később, a kiegyezés utáni Magyarországon ismét erősen érvényesült. Az arisztokrácia, a nagybirtokosok, a dzsentiriréteg, a hivatalnoki középosztály és az üzletemberek által alkotott elit különböző csoportjai együtt éltek. Az elit összetétele módosult ugyan, de szó sem volt radikális őrsgváltásról. A korábbi elit – az arisztokrácia, a nagybirtokosok – kezében fontos politikai hatalmi pozíciók maradtak; befolyásuk kiterjedt az üzleti életre is. Rivalizálás és összefonódás egyaránt mutatkozott a heterogén eliten belül, a különböző vezető rétegek és csoportok között. (*Kövér* [2002], *Lakatos* [1942], *Lengyel* [1989], *Péter* [1993].)

Egyetlen „nagy transzformáció” volt a történelemben, amelyben gyorsan és brutálisan végrehajtották az elitcserét – ez a kapitalista rendszer megdöntése és a szocialista rendszer megteremtése idején ment végbe, először a Szovjetunióban, majd utána a többi kommunista hatalomátvétel nyomában.

Mi zajlott le Magyarországon a mostani rendszerváltáskor? Figyelemreméltó empirikus tanulmányok készültek, amelyek elég világos képet festenek. A posztoszocialista átmenet kezdetén felvetődött egy radikális hipotézis, amely szerint a régi elit szinte teljesen átmenti magát, az elit összetétele alig cserélődik, mert „nómenklatúraburzsoázia” alakul ki (*Hankiss* [1989]), és létrejön a „politikai kapitalizmus” (*Staniszkis* [1991]). Ez a nézet, amelyben ma is sokan hisznek, igen erős túlzásnak bizonyult. Az empirikus kutatások megcáfolták; még az átmenet korai időszakára vonatkozóan sem igazolódott (*Böröcz-Róna-Tas* [1995], *Szelényi-Szelényi-Kovách* [1995]). Az igazság az, hogy az új politikai és gazdasági elitnek csak egy kisebb hányada volt magasabb pozícióban a régi rezsimben is (lásd a 3. táblázatot). A többiek közül sokan a régi politikai-bürokratikus rétegek alacsonyabb beosztásából léptek feljebb, míg mások kívülről, a régi eliten kívüli társadalmi csoportokból toborzódtak.

3. táblázat

A rendszerváltás utáni (1993) magyar elit foglalkozási sajátosságai
(1988-ban adott pozícióban lévők aránya százalékban)

1988-ban betöltött állás	Teljes új elit	Új gazdasági elit	Új politikai elit	Új kulturális elit
Kulturális döntéshozó	2,9	0,2	3,1	12,8
Gazdasági vezető	20,8	30,9	3,7	4,5
Párttisztviselő	3,3	2,2	3,1	7,5
Állami tisztviselő	5,6	1,6	20,5	2,3
Összesen:	32,6	34,9	30,4	27,1

Forrás: *Szelényi-Szelényi-Kovách* [1995] 711. o.

A 4. és 5. táblázat további adatokkal támasztja alá az általános megállapításokat. Mindkét táblázat értelmezése a következő feltételezésen alapul: a posztoszocialista elit tagjának pályafutásában akkor érvényesült kontinuitás, ha tagja volt az egykori MSZMP-nek. Ez a feltevés erős egyszerűsítésen alapul, hiszen a régi politikai és még inkább a gazdasági elit tagjai között voltak pártonkívüliek. Annyi azonban bizonyos, hogy szorosan összefüggött az elithez tartozás és a párttagság, és ezért az alkalmazott ismérv elég jól eligazít bennünket a régi és új elit közötti kontinuitás feltárásában. A 4. táblázat adatai alapján világosan látszik, hogy – miközben a rendszerváltás után drasztikus őrsgváltás nem zajlott le – hamar megkezdődött a régi gazdasági elit részleges leváltása. Ez a trend folyamatosan folytatódott. 2001-ben az új gazdasági elitnek már csak nem sokkal több, mint egynegyede volt a rendszerváltás előtt az MSZMP tagja (*Csíte-Kovách* [1998],

Csurgó–Himesi–Kovách [2002]). Az utóbbi tanulmányból vettem át az 5. táblázatot, amely nemcsak a gazdasági elitéről, hanem a politikai és kulturális elitéről is közöl adatokat, 2001-re vonatkozóan. Az elit mindhárom szegmensében hasonló a trend: fokozatosan, határozott ütemben csökken az egykori kommunista párttagok részaránya. Eltérő vizsgálati módszerek alkalmazásával folytatott más vizsgálatok eredményeit is figyelembe véve, elmondhatjuk: zsugorodik az új elitnek az a hányada, amelyet a régi elit tagjai foglaltak el. (A magyarországi elitek cserélődésén irodalmából, a már említetteken kívül, kiemelem még a következő munkákat: *Kolosi–Sági* [1997], *Kovách* [2002], [2006], *Laki–Szalai* [2004], *Lengyel* [1997], *Spéder* [1999], *Szalai* [1997].)

4. táblázat

A volt MSZMP-tagok aránya a gazdasági elittagok körében (százalék)

1988	1993	1997	2001
83,3	66,1	49,8	26,8

Megjegyzés: a kutatók mind a négy évben azonos kérdést tettek fel, és az erre adott válaszok alapján végezték a számításokat.

Forrás: *Csité–Kovách* [1998] és *Csurgó–Himesi–Kovách* [2002] alapján.

5. táblázat

A volt MSZMP-tagok aránya az elittagok körében (százalék)

	Kulturális	Politikai	Gazdasági
Nem volt MSZMP-tag	71,2	64,3	72,2
MSZMP-tag volt	25,9	32,9	26,8
Nem válaszolt	2,9	2,8	1,0
Összesen	100	100	100

Forrás: *Csurgó–Himesi–Kovách* [2002] 322. o.

Elismerem, hogy engem is bosszant, amikor vezető pozícióban látok olyanokat, akikről személyes tapasztalatból tudom, milyen sokat ártottak, amikor a régi rendszert szolgálták magas beosztásban. A jelen tanulmány nyelvén: amikor magam is felveszem a normatív megközelítés szemüvegét, sokszor tölt el a düh – de megpróbálok uralkodni az indulataimon. És ha most visszatérek a pozitív megközelítéshez, fenntartom a korábbi álláspontomat: az elitcsere nem *szükséges* feltétele annak, hogy a rendszerváltást befejezettnek nyilvánítsuk. A kapitalista gazdaság kitermeli a maga vezető rétegét. Adoptálja, magába olvasztja azokat, akik alkalmasak erre a szerepre, és – még ha előnyös pozícióból indulnak is – előbb-utóbb kirotálja azokat, akik alkalmatlanok. Éppen ez az erős szelekciós mechanizmus a kapitalista gazdaság hatékonyságának egyik titka. A politikai demokrácia is kitermeli a maga vezető rétegét. Akárcsak a piaci versenyben, a pártok és mozgalmak versenyében is szelekció folyik. Aki alkalmatlannak bizonyul, az előbb-utóbb kirotálódik. Senki sem állítja, hogy e két szférában hibátlanul működnek a szelekciós mechanizmusok. Előfordul, hogy a tehetségtelen vagy a tisztességtelen felülre kerül, és a tehetséges vagy a tisztességes szorul alulra. De azért a szelekció eléggé hatékony. Ahogy haladunk előre az időben, úgy válik mind megbízhatóbbá a kiválasztódás, bár számítani kell arra, hogy mindig lesznek hibás szelekciós döntések.

Sajnálatos, hogy nincs teljes esélyegyenlőség. Valóban előnyös lehet, ha valaki (ön-maga vagy a családja) „fent” volt már a régi rendszerben is. (Bár hátrányai is lehetnek ugyanennek az induló helyzetnek, mert ellenszenvet is szülhet a környezet egy részében.) Ám az idő múlásával ez az előny elkopik. Bizonyos, hogy senkinek sincs örökre garantált állása, ha alkalmatlan rá. Az elitcserét maga a rendszer hajtja végre.

Igazságtétel. Ha ezen törvénybe foglalt és bírói ítélezésekkel végződő büntetőeljárásokat értünk – ezekre valóban szinte egyáltalán nem került sor. Egy-két per folyt, 1956 utáni sortüzek ügyében, ezek is felemásan fejeződtek be. Ezenkívül legfeljebb annyi történt, hogy néhány jogszabály kirekesztette meghatározott munkakörökből a régi politikai elit egyes csoportjait.

Az 1990-es évek elején éles viták folytak az igazságtételről. Törvényjavaslatot is nyújtottak be a régi rendszer idején elkövetett bűnök megtorlásáról, de a javaslatot nem hagyta jóvá a parlament. Mind az akkori pártokon belül, mind a nyilvános vita résztvevői között megoszlottak a vélemények. Nem volt széles konszenzus annak megítélésében, mit kívánna ebben a helyzetben az „igazságos” jogi rendezés. „... Megoldás végül is azért nem volt sem Magyarországon, sem a szomszédos országok bármelyikében, mert a történelmi értelemben vett igazságosság kívánalma a társadalmat mélyen megosztotta” – állapította meg Kende Péter (*Kende [2000]*). A vita lassan elhalt, alkotmánybírói döntések is lefékeztek a próbálkozásokat. Később egyszer-egyszer újra felparázslott az igazságtételről folytatott polémia, hogy aztán megint hamvába haljon.⁸

Ismét elmondhatom: magam is felháborodom, amikor a hangversenyteremben egyszer csak szembe találkozom azzal a vérbíróval, aki barátaimat 1956 után börtönre ítélte. Kis tolvajokat és kocsmái garázdálkodókat börtönbe csuknak, miközben szabadon járnak-kelnek azok, akik aktívan és lelkesen közreműködtek az elnyomásban. Amikor a besúgók ügyei kavarták fel a közvéleményt, együtt éreztem a zúgolódókkal: az elnyomás gépezetének kis csavarjai kerültek a látótérbe, miközben hajuk szála sem görbült azoknak, akik a gépezet nagy motorjai és lendkerekei voltak.

Ám most is fenntartom a pozitív megközelítés során korábban kifejtett álláspontot: a bűnösök megbüntetése nem *szükséges* feltétele annak, hogy befejezettek nyilvánítsuk a rendszerváltást. Értelmezzük nagyon pontosan és szigorúan a „szükséges” jelzőt. Az új gazdasági és politikai rendszer akkor is képes működni, ha a bűnösöket nem büntették meg.

Illúziók nélkül kell tekintenünk az új rendszerre. Még ha az erkölcs, magasabb mércével mérve, meg is követelné a bűnösök bűnhődését – sem a kapitalista gazdasági rend, sem a parlamenti demokrácia nem a tiszta erkölcs diadala. A demokrácia egyik őshazájában, az Egyesült Államokban, ahol első ízben fogalmaztak meg és hagytak jóvá demokratikus alkotmányt, a szent történelmi pillanatban sokmilliónyi fekete senyvedett rabszolgasorban. Volt olyan alapító atya, aki maga is rabszolgatartó volt. A rendszerváltással és az ezzel nálunk összefonódott kormányzati formaváltással megteremtődtek a kapitalista rendszer és a demokratikus kormányzati forma működésének *minimum*feltételei. Ez önmagában is óriási jelentőségű történelmi vívmány. Ezt azonban senki sem tekintheti többnek a minimumnál. Ez a kiindulópont – és az már főképpen az ország vezetőin és polgárain múlik, hogy ettől a startvonalától indulva hová jutnak.

A két követelés (az elit leváltása és az igazságszolgáltatás) között van összefüggés, amit érdemes alaposan végiggondolni.

Az 1989-ben elkezdődött rendszerváltás vér nélkül, erőszaktól mentesen valósult meg. Nemrég ünnepeltük meg 1956 ötvenedik évfordulóját, időszerű az összehasonlítás az

⁸ A magyarországi vitákról és rendezési kísérletekről lásd *Fogarassy [2001]*, *Halmi [2006]*, *Rainer [2000]*. Az említett írások egy része kitér a többi poszt szocialista országban lezajlott hasonló folyamatokra is.

akkori történésekkel. Igaz, akkor az első mozgalmak nem tűzték a zászlójukra a rendszerváltás célját. Ám ha külső erők le nem verik, valószínűleg rendszerváltáshoz vezetett volna. Olyan rendszerváltáshoz, amelyről utólag senki sem mondhatta volna azt, hogy vértelen volt. Fegyveres felkeléssel kezdődött, és a régi rend vezetői kezdetben megpróbálták fegyveresen szembeszegülni a felkelőkkel. Szovjet tankok jelentek meg, és lőttek a budapesti utcán. Emberek ezrei haltak meg a barikádok mindkét oldalán. Érlelődött a szándék a lakosság körében a régi rendért felelős emberek megbüntetésére. Sokan voltak, akik bosszúra vágytak, az indulatok néhány helyen a lincselésig fajuló túlkapásokhoz vezettek.

Ez alkalommal, 1989-ben és azután mindennek nyoma sem volt.⁹ „Bársonyos” volt a forradalom, hogy a csehek remek kifejezését idézzem. Nem azért nem folyt most vér, mert három és fél évtized alatt megváltozott az emberi természet. A mostani átalakulás megegyezéssel, kompromisszumokkal kezdődött, a tárgyalóasztalok mellett. Az átalakulás forгатókönyvét megbeszélték, pontról pontra „kialkudták” a régi és az új vezetők. Azok, akik korábban osztatlan hatalmat birtokoltak, meg sem próbáltak fegyverhez nyúlni, hanem közreműködtek a demokratikus eljárások és a kapitalista gazdaság kialakításában. Fogcsikorgatva tették, de megtették. Többek között azért kooperáltak, mert nem lettek kirekesztve sem a politikai, sem a gazdasági életből – feltéve, hogy elfogadják az új játékszabályokat.¹⁰

„Tetszettek volna forradalmat csinálni!” – idézik sokszor Antall Józsefnek, a magyar demokrácia első miniszterelnökének immár klasszikussá vált mondatát, amikor a teljes őrsegváltásnak és a bűnösök megbüntetésének elmaradását reklamálták.

Egymásnak ellentmondó értékek feszülnek itt egymás ellen. Az egyik oldalon: az őrsegváltás és az igazságtétel, a másik oldalon az erőszakmentesség igénye. Ha már normatív megközelítésről van szó, s a magam értékrendjét akarom megvallani: az én szememben fontosabb az a követelmény, hogy a nagy társadalmi átalakulások vér nélkül, emberi életek feláldozása és erőszakoskodások nélkül menjenek végbe, mint az a követelmény, hogy eltűnjenek a régi arcok, és igazság tétessek.¹¹ De tudom, hogy nem mindenki osztja ezt az értékrendet, és akár erőszak útján is, de ki akarja követelni a régi rend embereinek kirekesztését és megbüntetését.

Magyarország belügye, hogyan folyt nálunk az elit cserélődése és az igazságtétel. Nem kívülről erőltették ránk azt, hogy mi menjen végbe, és mi maradjon ki az átalakulás folyamatából, hanem mi magunk alakítottuk ki. Mégis érdemes megemlítenem, hogy annak, ami Magyarországon és a többi kelet-európai országban történt és történik a jövőben, nagy nemzetközi hatása volt és lesz a továbbiakban is.

Csak egyetlen problémára hívom fel a figyelmet, és ez Kína nagy átalakulása. A hatalmas országban, amelynek 1,3 milliárd lakosa van, folyik a rendszerváltás. Még nem fejeződött be. Sor kerül-e felkelésekre, véres összecsapásokra, milliányi áldozatot követelő polgárháborúkra? Vagy mindvégig békésen zajlik-e le? Egyelőre az utóbbi látszik megvalósulni. Egyebek között azért, mert a kommunista káderek nem szegülnek szembe

⁹ Kivételt jelent az új EU-tagországok közül Románia, ahol a rendszerváltás kezdetén kivégezték Ceausescut és feleségét.

¹⁰ Formálisan nem született olyan megállapodás a kerekasztal-tárgyalásokon, amelyek elzárták volna az utat felelősségre vonó büntetőjogi eljárások előtt. (Lásd *Rainer* [2000].) Ám az eljárások elmaradása a későbbi évek eseményeinek valóságos történetében tanúsítja, hogy hallgatólagosan mindkét oldalon így értelmezték a megállapodást.

¹¹ *Kende* [2000] szerint lehet, hogy az 1990-es évek elején Magyarország túl messzire ment ebben a tekintetben. Talán akkor még alkalmazhatók lettek volna olyan igazságtételi eljárások, amelyek összeférnek az átmenet erőszakmentes jellegével. Kérdés persze, hogy ezek ma, 15-18 évvel később, még megvalósíthatók lennének-e.

a kapitalizmus térhódításával, hanem igyekeznek maguknak hasznot húzni belőle. A párttitkár félig vagy egészen megkaparintja a gyár tulajdonát, a polgármester kezébe csúszik át a községi vállalat irányítása, a tábornok fia vagy lánya drága üzleti főiskolán tanul, hogy magas pozíciót töltsön majd be az üzleti életben. Mindez eléggé visszataszító – de azzal az előnnyel jár, hogy a kommunista párt a kapitalizmus ellenségéből annak szálláscsinálójává válik. Immorális folyamat – de leszereli a régi rend urainak ellenállását az új rendszerrel szemben, amelynek felvirágoztatásában érdekeltté válnak.

Ha onnét Kínából Kelet-Európára tekintenek, azt látják: itt is valami ilyesféle történt. Ám mi lenne, ha azt látnák, hogy itt lámpavasra húzzák azokat, akiket a régi rend bűneiért felelősnek tartanak? Vagy ha nincs is lincselés, de törvényesen tömegesen börtönbe zárják régi vétkeikért a régi kádereket? Ha kirekesztik azokat az üzleti és a politikai életből? Ez könnyen elrettenhetné őket a békés átmenettől. Akkor úgy gondolkodnának: inkább jöjjön – a kapitalizmusba való csendes és békés átlopózdás helyett – a gátlástalan elnyomás és ellenállás a rendszerváltással szemben.

Nem naiv elképzelés vagy nagyozolás azt állítani, hogy Kínában figyelnek arra, ami Kelet-Európában történik. Igenis odafigyeltek az 1968-as magyar reformra, amelynek jelentős befolyása volt a kínai reformlépésekre. Ellenkező előjellel, de nagyon is odafigyeltek arra, amit Gorbacsov tett. Úgy érezték: nem szabad követni a példáját, mert akkor Kína is úgy esik szét, mint a szovjet birodalom. Most is szemmel tartják a kelet-európai történéseket, és a maguk módján következtetéseket vonnak le abból.

Hasonló tanulságok adódnak a kelet-európai átalakulásból Vietnam és Kuba számára is. Aki nem sülyedt bele végképpen a provinciális gondolkodásba, az tartsa szem előtt a közvetett és távoli hatásokat is!

Záró következtetések

Tanulmányom fő célja az volt, hogy egy *megközelítési módot, metodikát* sugalmazzon. Hogyan kell megközelíteni valamilyen társadalmi képződmény *pozitív definícióját*? Hogyan kell az elméleti elemzésben élesen *szétválasztani* a pozitív és a normatív szemléletet? Ezek korántsem könnyű problémák, s a megoldásuk nem triviális. Ezekre az elméleti feladatokra próbáltam példákat bemutatni.

Amint azt a tanulmány bevezetése bejelentette, nem bocsátkoztam vitába a Kossuth téri tüntetőkkel, sem a belpolitikai események naponta olvasható vagy a tévé képernyőjén látható kommentátoraival. Mégis azt remélem, hogy a gondolatok, amelyeket eléggé elvont szinten fejtettem ki, talán hozzájárulhatnak a további higgadt mérlegeléshez és ezzel a kedélyek lecsillapodásához.

Valamennyien, belemerülvén a napi események megfigyelésébe és értékelésébe, hajlamosak vagyunk elveszíteni érzékünket a távlatok iránt. Nem látjuk a fától az erdőt. A rendszerváltás *fundamentális* tényeinek felidézése – az emlékeztetés arra, hogy létrejött a kapitalista gazdaság és a parlamenti demokrácia – segíthet abban, hogy megkülönböztessük a mindennapok kisebb tapasztalatait a valóban nagy történelmi átalakulástól.

Szinte divatba jött fitymáló szavakat mondani az elmúlt 16 évről. Tiltakozom! Vissza kell gondolnunk az alapvető változásokra, hogy megvédjük önmagunkat ezekkel a felelőtlen támadásokkal szemben, és kiegyensúlyozottabb szemléletet alakítsunk ki gondolkodásunkban.

Arra is ösztönözni szeretném a tanulmány olvasóit, hogy gondolják át az átalakulással kapcsolatos követelmények és feltételek egymáshoz viszonyított súlyát. Ha sikerült őket meggyőzőnm arról, hogy a rendszerváltásnak és a demokráciának vannak minimumfeltételei, akkor éppen e feltételek védelmének kell megadnunk a legmagasabb prioritást.

Hivatkozások

- BEREND T. IVÁN [2001]: Capitalism. Megjelent: *Baltes, P. B.–Smelser, N. J.* (szerk.): International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Volume 3, Elsevier, New York, 1454–1459. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF–RÓNA-TAS ÁKOS [1995]: Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. 751–781. o.
- CSITE ANDRÁS–KOVÁCH IMRE [1997]: Piaccgazdaság és gazdasági elit 1993–1997. Politikatudományi Füzetek, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- CSURGÓ BERNADETT–HIMESI ZSUZSA–KOVÁCH IMRE [2002]: Elitiek és politikai preferenciák. Megjelent: *Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László* (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 2001-ről, 1. kötet. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 318–336. o.
- EBRD [2005]: Transition Report. EBRD, London.
- EBRD [2006]: Economic Statistics. www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sci.xls. Letöltés ideje: 2006. január 20.
- ENGELS, F. [1964]: Anti-Dürring. Népszava Könyvkiadó, Budapest.
- FERGE ZSUZSA [1996]: A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 51–74. o.
- FISHER, S.–DORNBUSCH, R. [1983]: Economics. McGraw-Hill, New York.
- FOGARASSY EDIT [2001]: Visszamenőleges igazságtétel Közép-Kelet-Európában, a rendszerváltás után. *Jogtudományi Közlöny*, 56. évf. 9. sz. 381–387. o.
- GYÖRGY PÉTER [2006]: Kádár János – a forradalom évfordulóján. *Élet és Irodalom*, november 10. 50. évf., 45. sz. 16. o.
- HALMAI GÁBOR [2006] Facing with the Legacy of Human Rights Violations. Post-communist Approaches to Transitional Justice. Megjelent: *Gómez Isa, F.–de Feyter, K.* (szerk.): International Protection of Human Rights: Achievements and Challenges. University of Deusto, Bilbao, 639–656.o.
- HANKISS ELEMÉR [1989]: Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HEILBRONNER, R. L. [1980]: The Worldly Philosophers. Simon and Schuster, New York.
- HEILBRONNER, R. L [1991]: Capitalism. Megjelent: *Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P.* (szerk.): The New Palgrave. A Dictionary of Economics, Vol. 1. Macmillan, London, 347–353. o.
- KENDE PÉTER [2000]: Igazságtétel. Beszélő, III. folyam, V. évf. 3. sz. 86-90. o.
- KOLOSI TAMÁS–SÁGI MATILD [1999]: Change of system – change of elite. Megjelent: *Spéder Zsolt* (szerk): Hungary in Flux. Kramer, Hamburg, 35–55. o
- KONTLER LÁSZLÓ [1993]: Előszó. Megjelent: Kontler László (szerk.): Túlélők. Elitiek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 7–9. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó, Budapest.
- KOVÁCH IMRE (szerk.) [2002]: Hatalom és társadalmi változás: A posztiszocializmus vége. Napvilág Kiadó, Budapest.
- KÖVÉR GYÖRGY [2002]: A felhalmozás íve. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- KURAN, T. [2004]: Why the Middle East is Economically Underdeveloped. Historical Mechanisms of Institutional Stagnation. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 18. No. 3. 71–90. o.
- LAKATOS ERNŐ [1942]: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. A szerző kiadása, Budapest.
- LAKI MIHÁLY–SZALAI JÚLIA [2004]: Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországnán. Osiris Kiadó, Budapest.
- LENGYEL GYÖRGY [1989]: Vállalkozók, bankárok, kereskedők: A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Magvető Kiadó, Budapest.
- LENGYEL GYÖRGY [1997]: A gazdasági elit átalakulása. Közzolgálati Tanulmányi Központ, BKE, Budapest.
- MANKIW, N. G. [2004]: Principles of Economics. Thomson–South-Western, Mason, Ohio.
- MARX, K. [1973]: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

- PÉTER LÁSZLÓ [1993]: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon. Megjelent: *Kontler László* (szerk.): *Túlélők. Eliték és társadalmi változás az újkori Európában*. Atlantisz, Budapest, 191–241. o.
- PRYOR, F. L. [2005]: Market Economic Systems. *Journal of Comparative Economics*, Vol. 13. No. 1. 25–46. o.
- PRYOR, F. L. [2006]: Economic Systems of Developing Nations. *Comparative Economic Studies*, Vol. 48. No. 1. 77–99. o.
- RAINER M. JÁNOS [2000]: Az újratemetés felmutatta az ősbűnt – az interjút készítette Seres László. *Élet és Irodalom*, október 20. 44. évf. 42. sz.
- RUBINSTEIN, W. D. [1993]: A brit elit iskoláztatása és társadalmi eredete 1880–1970. Megjelent: *Kontler László* (szerk.): *Túlélők: Eliték és társadalmi változás az újkori Európában*. Atlantisz, Budapest, 117–190. o.
- SÁGI MATILD [2006]: A lakossági elégedettség alakulása. Megjelent: *Szivós Péter–Tóth István György: Feketén-fehéren. Tárki monitor jelentések, 2005*. Tárki, Budapest, 149–162. o.
- SCHUMPETER, J. [1942]: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper and Brothers, New York.
- SPÉDER ZSOLT (szerk.) [1999]: *Hungary in Flux*. Kramer, Hamburg.
- STANISZKIS, J. [1991]: „Political Capitalism” in Poland. *East European Politics and Societies*, Vol. 5. No. 1. 127–141. o.
- STONE, L. [1993]: Anglia és a nyitott nemesség. Megjelent: *Kontler László* (szerk.): *Túlélők. Eliték és társadalmi változás az újkori Európában*. Atlantisz, Budapest, 77–116. o.
- SZALAI ERZSÉBET [1997]: *Az eliték átváltozása*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- SZELÉNYI SZONJA–SZELÉNYI IVÁN–KOVÁCH IMRE [1995]: The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. 697–722. o.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA [2005]: *Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben*. MTA Társadalomkutatási Központ, Budapest.